יש עשרות עסקים אחרי המוות

אף שהמוות הוא הדבר הקבוע היחיד בחיינו, רוב האנשים משתדלים לא לחשוב עליו ולהתרחק מכל עיסוק בו. זה לא הפריע לכמה יזמיות לזהות כי גם לאחר סוף החיים, יש נישות צרכניות שדורשות מענה

מאת נעה נבט

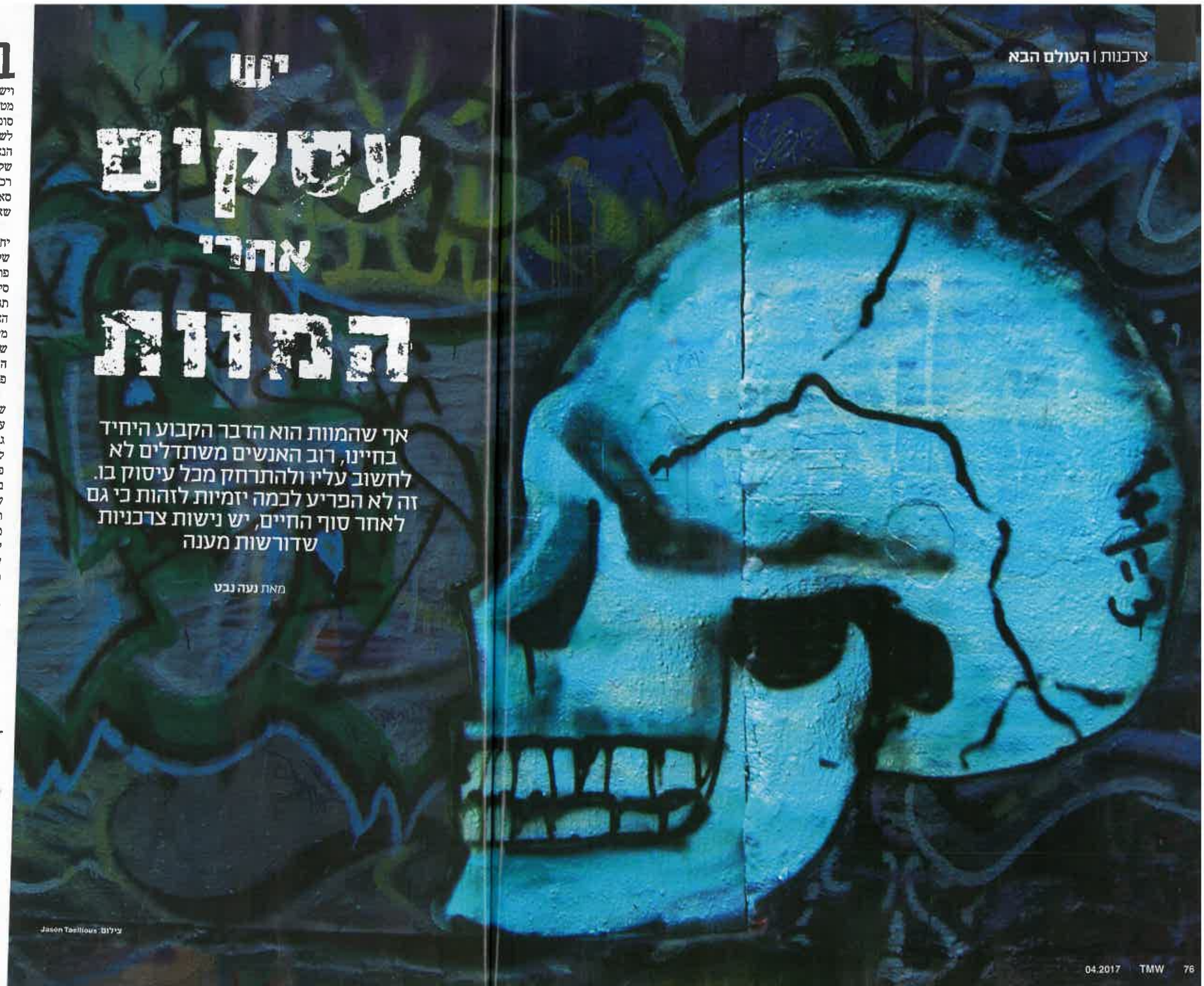

Jason Taellious :צילום

פעם השלישית שנדחתה הפגישה עם הילה ותקין ואור פירון־זומר, איש יחסי הציבור שלהן התנצל: "הן בתחום דינמי ויש להן בלת"מים". הבחירה במלה "דינמי" מעט מטעה כשמדובר בעסק של ותקין ופירון־זומר: סופיה, שהוקמה לפני שנה וחצי, היא חברה לשירותי אבל שמפיקה הלוויות, אזכרות וערבי הנצחה. השירותים של סופיה מקיפים כל מה שקשור בנושא: החל בהצבת רשתות צל ומע־רכת הגברה בבית הקברות, עבור בהזמנת כי־סאות נמוכים לבית האבלים וכלה בערכות מזון שאפשר לשלוח למשפחת הנפטר בזמן השבעה.

ותקין ופירון־זומר הכירו זו את זו כשעבדו יחד במשרד לאורחים ותיקים, בתקופת כהונתו של אורי אורבך המנוח. לאחר מותו הן חיפשו פרויקט חדש, רצוי עם משמעות חברתית, וותקין סיפרה לחברתה על חלומה הישן. "שנים רבות תהיתי איך ייתכן ששום דבר לא משתנה בתחום האבל", מספרת ותקין. "אפילו דברים קטנים כמו מים לאבלים, ציוד הגברה, שירות למשפחתו של הנפטר - כלום לא זז. ברחבי העולם הנושא הזה מנוהל כמו שצריך וברמה גבוהה, ובישראל פחות, אם להתבטא בעדינות".

במשך כשנה ערכו השתיים עבודת הכנה, שכללה בעיקר ביקור בהלוויות, סיורים בבתי עלמין ושיחות עם אנשים, ומצאו עולם חרדי, גברי ומסוגר. "אנחנו לומדות לאט לאט כיצד להתנהל בעולם הזה ומולו בחוכמה", אומרת פירון־זומר. "לא תמיד קל להבחין אם התגו־בות שאנחנו מקבלות נובעות מהיותנו נשים, או שמא אלה תגובות אובייקטיביות שאינן קשו־רות בהכרח למגדר". השתיים מצאו שותפה מפתיעה: אורית מסמי מפורום חברות קדישא, לכשעצמה יחידה ותריגה בנוף הזה. "פתאום יש עוד נשים ועוד כוח", אומרת פירון־זומר. "זה מעודד אותנו, להיות יחד בעולם גברי".

בשנה האחרונה הבינו ותקין ופירון־זומר שמעל הכל - מוות הוא נושא שאנחנו לא אוהבים לדבר עליו, למרות נוכחותו בחיינו. "אנחנו רוצות לחנך מחדש את השוק: להתחיל שיח על אבל", אומרת פירון־זומר. "ייקח זמן להסביר לאנשים שהרבה יותר בריא, חכם וזול לדבר על זה, לדעת לנהל תהליכי אבל".

סופיה, שמעסיקה ארבעה עובדים ושורה ארוכה של פרילנסרים, מציעה לאבלים שירו־תים הכוללים פרסום מודעת אבל, סיוע בכתיבת הספד, ארגון בייביסיטר לילדי המשפחה בשבעה, קייטרינג לאבלים, הצבת אוהל אבלים, תחזוקת חלקת הקבר ועוד. כשאנחנו תוהים מדוע לה־ציע את השירותים האלה, שהמשפחות יכולות לארגן לבד, הן מזכירות את המצב הנפשי של בני המשפחה ברגע כזה, כשצריך לקבל החלטות במהירות בשוק שלא מתאפיין בשקיפות רבה.

"יש כמה אופני קבורה, ואנשים לא יודעים במה לבחור", מדגימה ותקין. "קבורה בתאים, שני קברים זה מעל זה - לכל דבר יש מחיר שונה ומשמעות שונה. זה כמו להיכנס לחנות ולבחור, אבל אחרי מוות של אדם יקר אתה לא מסוגל לקבל החלטה מושכלת, במיוחד כשיש לחץ ◀◀

◀◀ לקבור במהירות. אנחנו עוזרות לבני המשפחה לעשות סדר באפשרויות, ומציעות להם דברים שהם לא הכירו לפני כן".

"אנחנו אומרות לאנשים - אתם תתרכזו באבל, אנחנו נעשה את כל השאר", מצטרפת פירון־זומר. "אנחנו משיגות עבורם את המחירים הנמוכים ביותר ואת הספקים הטובים ביותר, ואנחנו לא גובות כסף על שירות שאפשר לקבל חינם. לדוגמה, אם מישהו מתקשר כדי לברר לגבי אמבולנס פרטי לפינוי הגופה, לא נציע לו ספק כשאפשר לקבל את זה חינם מהמדינה".

חלק משמעותי בעבודתן של השתיים הוא עיצוב ההלוויה לפי רצונם של המתים או בני משפחתם. "אם מפיקים היום חתונות, למה לא להפיק הלוויות", הן שואלות רטורית, ופירון־זומר מחדדת: "אין סיבה שכל ההלוויות ייראו אותו דבר. אנחנו הרי אנשים שונים". הן כבר הפיקו לוויה לבנה, שבה כל המשתתפים לבשו בגדים לבנים, הארון היה עטוף בד לבן ואזור הקבר עוטר בבלונים לבנים. בהלווייתה של חסידת גור לשעבר אסתי וינשטיין, הן הציבו מאות ורדים בצבעים שונים, כפי שביקשה לפני מותה. השתיים מספרות כי הן מארגנות גם הלוויות

אור פירון־זומר (מימין) והילה ותקין צילום: יוסי זליגר

מורן מורדו, צלמת הלוויות: "כיום מצטלמים בכל סיטואציה, התיעוד נהפך שפונטני, ולא מצלמים רק את האירועים השמחים. צילום לוויות מקובל מאוד בחו"ל, ואפשר לקנות חבילת צילום, כאילו שזה ספא. עם זאת, אני עדיין מתקשה לדבר על כסף"

צילום: מוטי מילרוד

של אנשים הנוטים למות ורוצים לתכנן הכל מראש. "חלקם רוצים לחסוך מהילדים עלויות והתעסקות", מסבירה פירון־זומר. "לרוב הם מציינים שהילדים רגישים - גם כשהם בני 60 - ולכן הם רוצים לדאוג לכל במקומם. אחרים רוצים לשלוט בדרך הפרידה שלהם מהעולם: מי יהיה בהלוויה, מה יגידו בה, ואפילו ברמה של מה יהיה כתוב על מודעת האבל. יש בקשות לשירים ובקשות לתלבושות של המגיעים להלוויה, ואפילו בקשות לאוכל שיוגש בשבעה".

פירון־זומר, 29, נשואה ואם לשלושה, גרה באורנית. ותקין, 42, נשואה ואם לארבעה, גרה בעפרה. שתיהן דתיות־לאומיות ומכירות היטב את ההלכה היהודית, אך מקפידות להפריד בינה לבין המנהגים שהתקבעו במשך מאות שנים, ובמידה רבה הן מתווכות בין הממסד הדתי לבין חילונים ודתיים שמבקשים לעשות דברים מעט אחרת. "מותר לקבור בארון, לא חייבים לעשות קריעה ואפשר לומר קדיש גם אם אתה לא יהודי", הן מצהירות. "מלווים אותנו רבנים, ואם עולות סוגיות הלכתיות, יש עם מי להתייעץ. יש לנו גבולות הלכתיים ויש דברים שלא נעשה. ברור שלא נשרוף גופות, אבל אנחנו כן מותחות את הגבול ככל שאפשר, ולא אומרות על כל דבר שהוא בלתי אפשרי".

דווקא כלפי חברה קדישא הן שופעות מחמאות. "הם עושים עבודת קודש", אומרת ותקין. "אני לא מכירה הרבה אנשים שהיו מוכנים לשטוף גופות ולחפור בורות, והם עושים את זה במקצועיות. מנגד, הם לא יודעים לעבוד עם המשפחות, וזה גם לא התפקיד שלהם. זה כמו שאני אגיד למורה ללכת להיות כלכלנית - היא לא תדע מה לעשות. לכן אנחנו רואות את עצמנו כשירות משלים לחברה קדישא, לא כתחליף".

אור פירון־זומר, מבעלות חברה לשירותי אבל: "אמא נוסעת להלוויה הוא משפט שכיח בבית. אנשים נבהלים מהעיסוק שבחרנו, לפעמים פוחדים מהקארמה שלנו - אבל אני אומרת שאנחנו חברה שמחה"

האם לנשים יש יתרון בעולם הזה? פירון־זומר חושבת שכן. "בתחושה שלי, ובטח בהיבט החברתי, הדרבה יותר נוח מול נשים ברגעים האלה, כי לנשים יש תכונות מכילות ומקלות. היכולת להגיב במהירות בזמן אמת, המולטי־טסקינג, ההכלה, האמפתיה והרגישות, היכולת להבחין בצרכים ובקשיים, היכולת להיות רכות ואסרטיביות בו זמנית - כל אלה הן תכונות שמשויכות לנשים וחשובות מאוד ברגעים האלה. אז כן, בעיני נשים טובות הרבה יותר בתחום הזה".

מאז שהקימו את סופיה, המוות נהפך לאורח קבוע בחייהן. "אמא נוסעת להלוויה' הוא משפט שכיח בבית", אומרת פירון־זומר. "בערב ראש השנה הגעתי הביתה חצי שעה לפני כניסת החג. אנשים נבהלים מהעיסוק שבחרנו, לפעמים פוחדים מהקארמה שלנו ואומרים שאין מצב שעושים אתנו בארטר - אבל אני אומרת שאנחנו חברה שמחה".

הצילום האחרון

בניגוד לותקין ופירון־זומר, מורן מורדו מעולם לא חלמה לעסוק בתחום, והגיעה אליו בעקבות טרגדיה משפחתית. לפני כתשע שנים מתה אמה בפתאומיות, בגיל צעיר יחסית. מורדו, שהשלימה לימודי תואר ראשון בתקשורת וצילום במכללת ספיר, ביקשה משני חברים לצלם את ההלוויה. חודש לאחר מכן, כשקיבלה את התמונות, היא הבינה את הערך המוסף הטמון בהן, מעבר לתיעוד האירוע. "זה עורר בי צורך לתת משהו", היא אומרת. "כמה חודשים לאחר מכן מת חבר משפחה, ובאמצעות חברה משותפת הצעתי לאשתו לצלם את ההלוויה. בדיעבד היא אמרה לי ששמחה על ההצעה, ושלא הבינה לפני כן כמה היא צריכה את זה".

בעקבות התגובות שקיבלה, החליטה מורדו להקים עסק לצילום לוויות, וקראה לו "עולמות" - "שם שמייצג את המתים ואת השורדים", ◀◀

לדבריה. היא מצלמת במקביל לעבודתה במועצה המקומית אזור, שם היא משמשת רכזת תחום מנהיגות נוער צעירה. "אני מאמינה שזה עונה על צורך", היא מסבירה את הבחירה להזמין צלם להלוויית של אדם קרוב. "כשקורה דבר כזה, קרובי המשפחה לא לגמרי נוכחים בהל־ויה. הם מאבדים פיסות מהאירוע, והתמונות משלימות להם את הפאזל. יש משהו תרפויטי במעבר על התמונות האלה, כמו חיטוט בפצע שעוזר להחלים ממנו".

מורדו מגיעה להלוויה בהתרעה של כמה שעות, מצלמת את הטקס ואת הנוכחים, ולעתים גם את המשפחה, בצילום קבוצתי סביב הקבר לעתים המשפחה מבקשת ממנה להגיע גם לשבעה או לצלם בסביבתו הטבעית של המנוח. במקרים מסוימים המשפחה רוצה צילום וידאו של ההלוויה, ולשם כך מורדו מזמינה צלם שעובד עמה. "התמונות יוצרות פסיפס רחב ומעניין של אנשים", היא אומרת. "אני משתדלת לתעד בקווים אמנותיים ואסתטיים, שמייצרים אווירת וסיטואציה. אני לא מביימת ולא אומרת לאנשים איפה לעמוד. הכל אותנטי ונאמן למציאות".

באחת ההלוויות שצילמה, במושב דתי בדרום, נתקלה מורדו במנהג שלא הכירה: הגברים נכ־נסים לבית הקברות, ורק כשהם יוצאים ממנו, עם סיום הקבורה, מותר לנשים להיכנס. כשפנ־תה להצטרף לגברים כדי לתעד את הטקס, עצר אותה איש חברה קדישא. "הסברתי לו בנעימות שאני לא שם כאישה, אלא כצלמת, ושהמשפ־חה הזמינה אותי כדי לתת שירות, ולבסוף הוא התרצה", היא אומרת. "זו היתה הפעם היחידה שלמישהו הפריע שאני אישה. לרוב זה דווקא עוזר: לנשים יש אינטליגנציה רגשית גבוהה וחוסן נפשי רב יותר, אנחנו יודעות להתנהל ברגישות במצבים עדינים, כמו אלה שבהם אני עובדת. זה בא לידי ביטוי בשיחה המקדימה עם המשפחה, בשיחה שאחרי ההלוויה ובמפגש, כשאני מביאה למשפחה את התמונות".

אף שהיא עדיין נתקלת בתגובות כמו "שלא נדע" על העיסוק שבחרה לעצמה, ולעתים גם באמירות לא נעימות כמו "את עושה כסף על חשבון אנשים מתים", מורדו אומרת כי הרעיון של צילום הלוויות מחלחל לשיח הציבורי, וכיום הוא מעורר פחות הרמות גבה. "אולי זה בגלל התיעוד האובססיבי של כולנו", היא מעריכה. "כיום מצטלמים בכל סיטואציה. התיעוד נהפך ספונטני, ולא מצלמים רק את האירועים השמ־חים. צילום לוויות מקובל מאוד בחו"ל, ואפשר לקנות חבילת צילום, כאילו שזה ספא. אני עדיין מתקשה לדבר על כסף, אבל מזכירה לעצמי שאני נותנת מענה לצורך קיים ושזו יחידה עסקית, בדיוק כמו צלם חתונות".

ואולם בניגוד לצלם חתונות, שעוסק ברג־עים השמחים בחיים, מורדו מתמודדת כל פעם

צילומים של מורן מורדו. "יש משהו תרפויטי בתמונות האלה" צילומים: מורן מורדו /"עולמות - צילום לוויות"

תמונות שצילם, העבירה למנהל האתר שלו דברים שכתב ומחקה מיילים אישיים. "המחשב הנייד ישב אצלי שבועות לפני שחיברתי אותו לחשמל, ולקח לי עוד שבועיים להדליק אותו", היא מספרת. "הילדים של טל תהו למה לוקח לי כל כך הרבה זמן לטפל בזה, אבל זה היה קשה מאוד, כי הרגשתי שזה המרחב הפרטי שלו".

אחרי שהתמודדה עם המשימה הזאת, פרסמה שביט ב"הארץ" סדרת כתבות שעסקו במוות דיגיטלי - המורשת, הנכסים והעיזבון הדיגיטליים שמותיר אחריו "מנוח מדרניי", שיש להם ערך רגשי או כספי. זה כולל את כל מה שנוצר ונצבר באופן דיגיטלי: מחוץ לרשת - קבצים, תמונות וסרטונים במחשב, בטאבלט ובטלפון החכם; ובתוך הרשת - בתיבת המייל, ברשתות החברתיות, בענני אחסון, בחשבונות בנק מקוונים, בחנויות מקוונות ועוד.

שביט פתחה שני בלוגים - בעברית ובאנגלית - וכיום היא עוסקת בהיבטים שונים של מוות די־גיטלי, מרצה בישראל ובחו"ל ומשתתפת בכנסים בינלאומיים בנושא. היא לא מעניקה "ייעוץ אישי לקרוביהם של אנשים שהלכו לעולמם, "כי אני לא מסוגלת להיות מוקפת באבל", אבל כשהיא מקבלת פנייה בעניין היא כותבת עליה בבלוג, כדי שהתשובה תגיע לקהל הרחב.

שביט מבקשת להעלות את המודעות בציבור לעובדה שכל אחד מאיתנו ישאיר עם מותו עולם דיגיטלי עצום, וחשוב להחליט כבר כעת מה לע־שות בו כדי לחסוך את כאב הלב לקרובינו. "זאת תסבוכת רגשית, משפטית, אתית ופילוסופית", היא אומרת. "כשאדם מת הוא משאיר אחריו חפצים דיגיטליים רבים, כמו סמארטפון, מחשב נייד, מחשב נייח, דיסק און קי, הארד דיסק ועוד, וכל אלה הם דלתות לחשבונות המקוונים שלו.

"ב־2015, חברת אבטחת המידע Dashlane פרסמה כי בבדיקה של כ־23 אלף כתובות מייל התגלה שלכל אחת מהן מחוברים בממוצע כ־90 חשבונות המצריכים שם וסיסמה: החל בחשבון הבנק וכרטיס האשראי וכלה בחשבונות איבי, אמזון ואטסי. וזה לא רק עניין רגשי: אחרי אחת ההרצאות ניגשה אלי אישה וסיפרה לי על מקרה מחדש עם התחושות הקשות של אובדן אדם יקר. שמחזירות אותה אל האובדן שחוותה בעצמה. "תשע שנים אחרי שאמא שלי מתה, אני עדיין מתרסקת וקמה מחדש", היא אומרת. "אימצתי חוק - אחרי כל הלוויה אני מתנתקת. זה מעמד קשה, אבל הוא תמיד מרגש, ואני מרגישה כאילו באתי להלוויה של אדם שהכרתי, לא כדי לצלם. אם זה לא היה כך - זו היתה בעיה".

פוסט מהמתים

גם ורד שביט הגיעה לתחום בעקבות מותו של אדם אהוב: אחיה, טל שביט, מייסדי העיתונות הדו־גלגלית בישראל, נהרג במארס 2011 מפגי־עת מכונית. חודש לאחר מותו התקשר לשביט אחד מחבריו של טל ובישר לה: "קיבלתי מייל מאחיך". בדיקה מהירה העלתה שחשבון המייל של טל נפרץ, וכל אנשי הקשר שלו קיבלו ממנו דואר זבל (ספאם). זאת היתה ההתמודדות הרא־שונה - אך לגמרי לא האחרונה - של שביט עם העיזבון הדיגיטלי של אחיה.

כשבני המשפחה חילקו ביניהם את הטיפול במה שטל השאיר אחריו, שביט לקחה אליה את המחשב הנייד והמחשב הנייח שלו, לפני שיעברו אל ילדיו. בשבועות הבאים היא עשתה סדר בחר־מר שטל השאיר על המחשבים - שלחה לאנשים

צילום: דניאל צ'צ'יק

ורד שביט, מומחית לעיזבון דיגיטלי: "אם מת קרוב משפחה שלך מדרגה ראשונה, אין לך זכויות על הנכסים הדיגיטליים שלו. נניח שאין לך את הסיסמה לחשבון הג'ימייל של המת. איך תוציאו משם את המיילים? ומה לגבי התמונות בגוגל דרייב? גוגל לא ששה לתת את המידע הזה"

שבו היו שני שותפים בעסק, השותף מת במפתיע והשותפה נשארה בלי הסיסמאות החשובות של העסק, וכל העבודה ירדה לטמיון".

בעידן המודרני האישיות שלנו נמצאת ברשת: בחשבונות מייל, בבלוגים, באינסטגרם, בפייסבוק, וכשאדם הולך לעולמו מבלי השאיר הוראות ברורות בעניין, המשפחות מוצאות את עצמן נעולות בחוץ. לשביט אמנם היתה סיסמה לאחד מחשבונות המייל של טל, אבל כמה מא־תנו חולקים בני משפחה וחברים את הסיסמאות, למקרה שנלך לעולמנו במפתיע? "מוות דיגיטלי חייב להיכנס למיינסטרים", אומרת שביט. "הוא חוצה מעמדות, גבולות וגילים. אתה יכול להיות עני במשאבים פיזיים, אבל עשיר בעולם המקוון שתשאיר אחריך".

אחת הבעיות המרכזיות ששביט מזהה היא העובדה שהחקיקה והרגולציה נמצאות כמה צע־דים מאחור, בזמן שהטכנולוגיה מציבה אתגרים משפטיים חדשים. "כשאדם מת בישראל, אפילו אם הוא לא השאיר אחריו צוואה, הכל פתיר. זה ייקח זמן וייעלה כסף, אבל הדירה, המכונית וחשבון הבנק לא ייעלמו. זה לחלוטין לא ככה בעולם המוות הדיגיטלי. אם מת קרוב משפחה שלך מדרגה ראשונה, אין לך זכויות על הנכסים הדיגיטליים שלו. נניח שאין לך את הסיסמה לח־שבון הג'ימייל של המת. איך תוציאו משם את המיילים? ומה לגבי התמונות בגוגל דרייב? גוגל לא ששה לתת את המידע הזה, וצריך להוציא צו משפט ולדרוש את זה ממנה.

"אמנם, גוגל ופייסבוק עשו צעדים בכיוון: גוגל פתחה ב־2013 אפשרות שנקראת ניהול חשבון לא פעיל, שבה אפשר להחליט מי ינהל את החשבון שלך אחרי מותך, ופייסבוק השיקה ב־2015 אפשרות למנות מישהו שיהיה לו הר־שאות מסוימות. אלה צעדים בכיוון הנכון, אבל הם לא מספיקים. מישהו יודע על זה? החברות האלה לא עושות דבר כדי ליידע את המשתמ־שים על האפשרויות האלה, כי בחברה שלנו לא אוהבים לדבר על מוות". ■

noa.nevat@themarker.com

משמאל עם כיוון השעון: לוויות ביפן, דרום אפריקה וארצות הברית
צילומים: אלבס ליבק, אירפן קהן/אי־פי, טושיפומי קיטמורה/אי־פי

נמנעים מלדבר על הבלתי נמנע

החברה הישראלית למדת מוות. המלחמות בחזית, הפיגועים בעורף ותאונות הדרכים, כולם מעמתים אותנו כבר כמה דורות עם הסיום הבל־תי נמנע של החיים. ולמרות זאת - ואולי דווקא בגלל זה - אנחנו לא אוהבים לדבר על המוות: אנחנו מתורגלים במנהגי האבל, יודעים מה עו־שים בהלוויה או בשבעה, אבל משתדלים לא להתכונן למותנו ולא לדון במותם המתקרב של היקירים לנו.

"זה נכון לא רק לחברה הישראלית, אלא לחברה המערבית בכלל", אומר דורון מרגלית, מטפל בהבעה ויצירה. "בכל חברה שבה התפישה היא שהחיים הם חד־פעמיים, קשה לקבל את המוות, שמשמעותו היא שאין הזדמנות שנייה. זה שונה בחברות שמאמינות בגלגול נשמות, שבהן ההתמודדות שונה לגמרי. אחרי הצונאמי בדרום־מזרח אסיה, לדוגמה, המקומיים בתאילנד התפלאו על ההתגייסות העולמית ועל התחושות הקשות שעלו בקרב כוחות החילוץ, כי מבחינתם מוות אינו דבר סופי".

דווקא בשנים האחרונות, אומר מרגלית, רואים שינוי, בעיקר במה שקשור למחלות סר־פניות. "תחום ההוספיס הביתי התפתח, וקופות החולים תומכות בזה", הוא מסביר. "הן מגבישות שירות אמבולטורי בתוך הבית, כולל תמיכה נפ־שית. כבר אין הדירה של החולה כמו פעם, ואפילו יש חוזה למחיל הקדום של אדם שמת בביתו. יש הבנה שהמשפחות מסוגלות להכיל את התהליך אם רק נספק להן ליווי ותמיכה".

גם ד"ר תמר אשכנזי, מנהלת המרכז הישראלי להשתלות, מזהה ניצנים של שינוי. "אני רואה בשנים האחרונות יותר יוזמות של צוותות בחיים - אנשים מצלמים צוואה בווידאו כדי שהילדים שלהם יידעו מה לעשות אחרי מותם", אומרת אשכנזי, שכתבה את הספר "אבל - היום שאחרי". "ידוע גם שמאבקי ירושה עלולים לגרום לסכ־סוכים בתוך המשפחה, וכדאי להיערך מראש".

אשכנזי, שמנחה קבוצות תמיכה למשפחות שכולות, אומרת כי היא נתקלת במקרים שבהם ההורה עומד לפני מותו ורוצה לדבר עם ילדיו על כך, אך הם מסרבים בכל תוקף. "המחשבה להישאר בלי ההורים היא לא דבר נעים. אנחנו חברה משפחתית מאוד, ומחשבות כמו 'הוא לא יראה את הנכדים', 'הוא לא יגיע לבר מצווה' קשות לנו, ואנחנו מעדיפים להדחיק".

אשכנזי מוצאת את ההדחקה במקום נוסף: אנשי המרכז הארצי להשתלות, שבראשו היא עומדת, עושים מאמצים רבים כדי להחתים אנ־שים על כרטיס תרומת איברים (כרטיס אדי), אבל נתקלים בתגובות בסגנון "אם אחתום על כרטיס, אולי זה יקרב את המוות, זה 'עשה לי עין הרע". היא מספרת שאפילו אחרי שהחלט שאנשים שתומים על הכרטיס יקבלו עדיפות במקרה שיזדקקו להשתלה - המועמדים להש־תלה לא מיהרו לחתום.

ועה נבש